Perkasa 18 tirta į PR nuo Žydų gatvės, lygiagrečiai su jos PR kelkraščiu. Ji kasta norint aptikti bibliotekos PR kampą. Bendras ištirtas perkasos plotas 18,17 m^2. Iki kasto 1,5 m gylio glūdėjo XX a. griuvenų sluoksniai. Šalinant griuvenas 1 m gylyje atidengtas pastato pamato fragmentas. Suderinus su kartografiniais duomenimis nustatyta, kad šio pamato vieta atitinka M. Strašūno bibliotekos pastato pamato PR kampo vietą. Perkasos ŠV dalyje fiksuotas vidinis bibliotekos kampas (3 pav.). Jis datuojamas XIX a. pabaiga – XX a. pradžia. Lygiagrečiai su aptiktu bibliotekos pamatu 1 m gylyje atidengtas dar vieno šioje vietoje stovėjusio pastato pamatas, kuris funkcionavo iki M. Strašūno bibliotekos ir greičiausiai nugriautas prieš jos statybas. Šis pamatas datuojamas XVIII–XIX a. Dar dviejų labai suardytų mūrų likučiai fiksuoti perkasos ŠV dalyje. Šie abu fragmentai labai prastai išlikę, tad datuojami tik preliminariai XVIII–XIX a. Perkasos PR praplėtime pašalinus griuvenų sluoksnį, 95 cm gylyje atidengtas buvusios Žydų gatvės netašytų lauko akmenų grindinio fragmentas (analogiškas kaip perkasose 17 ir 19 ir datuojamas XIX a. – XX a. I puse).

Perkasa 19 tirta į PR nuo Žydų gatvės. Ji formuota arčiau Vokiečių gatvės siekiant patikslinti tolesnę buvusios Žydų gatvės eigą. Bendras ištirtas perkasos plotas 7,67 m^2. Centrinėje perkasos dalyje 80 cm gylyje fiksuotas apardytas buvusio Žydų gatvės grindinio fragmentas. Perkasoje atidengtas grindinys datuojamas XIX a. – XX a. I puse. Iki tirto 1,7 m gylio fiksuoti tik suardyti sluoksniai.

Tyrimų metu rasti ir inventorinti 73 radiniai, datuojami XVI–XX a.

The Investigation of the Remains of the Great Synagogue of Vilnius

In 2020, in continuing the investigation of the site of the remains of the foundation of the Great Synagogue of Vilnius, 4 trenches totalling 44.84 m^2 were excavated (Fig. 1). Layers of rubble containing isolated 18th–19th-century finds that were created during the synagogue's 20th-century demolition and the later levelling of the surface were mostly recorded. Only the central part of trench 17 contained an archaeologically valuable 16th–18th-century cultural layer up to 1 m thick. The investigation identified the site of the Strashun Library (Fig. 3) as well as the former continuation of Žydų Street and its level. The paving fragments discovered during the investigation confirmed the continuation of former Žydų Street (Fig. 2). The paving dates to the 19th – first half of the 20th century. The buildings were demolished in the mid-20th century.

Ernestas Vasiliauskas

Pakruojo sinagogų kompleksas

2020 m. rugpjūčio 28 d. ir rugsėjo 2–8 d. Pakruojo rajono savivaldybės administracijos užsakymu buvo atlikti geofizikiniai žvalgymai ir archeologiniai žvalgomieji tyrimai (VšĮ Archeologijos centras) Pakruojo buvusių žydų paveldo objektų (žieminės sinagogos ir štiblo) vietoje, Kranto g. 8 (patenka į Pakruojo sinagogos (UK 955) apsaugos zoną). Iškasti 9 šurfai, ištirtas bendras 33,65 m^2 plotas, georadaru žvalgytas 720 m^2 plotas. Įžemis – rudas molis su dolomito priemaišomis pasiektas įvairiame gylyje (nuo 12 cm iki 1,32 m).

Pradžioje, siekiant išsiaiškinti tiriamo objekto pastatų vietas, atlikti kartografiniai tyrimai, siekiant lokalizuoti ketinamų tirti pastatų vietas. Tyrimui naudotas seniausias žinomas detalus 1935 m. Pakruojo miesto planas ir Vokietijos karinių oro pajėgų žvalgybos skry-

1 pav. Pakruojo miesto vaizdas iš paukščio skrydžio su pažymėtu tirtu objektu 1944 m. rugsėjo 17 d. LCVA (NARA, RG 373), GX 4150, 2915 SD, 948.

Fig. 1. The excavated object marked on an overhead view of the city of Pakruojis taken on 17 September 1944.

džių 1944 m. rugpjūčio 27 d. ir rugsėjo 17 d. darytos aeronuotraukos (1 pav.). Pastatų kontūrai (nepaisant esminių nesutapimų su realia padėtimi) sugretinti ir „pririšti" prie išlikusios vasarinės sinagogos (18,47x13,74–13,86 m dydžio).

Ikonografinio, architektūrinio, istorinio tyrimo apie 2020 m. tyrinėtą objektą – Pakruojo žieminę sinagogą ir štiblą (siuvėjų sinagoga) nėra, tad teko medžiagos ieškoti įvairiuose publikuotuose leidiniuose, Lietuvos atminties saugyklose – ŠAM, LNM, KRVA, Pakruojo Romos katalikų bažnyčios parapijos archyve. XX a. I pusės nuotraukose matyti, kad dabartinė Kranto gatvė iš abiejų pusių tankiai užstatyta mediniais trobesiais, šlaite buvo įrengti miestiečių daržai, kitame Kruojos krante plytėjo šienaujamos pievos, miestovaizdyje išryškėjo katalikų bažnyčia ir žydų sinagogų kompleksas (2 pav.).

Pakruojo miesto pradžia laikoma 1531 m. liepos 30 d. (istoriografijoje nusistovėjo klaidinga 1585 m. data), kai Trakų vaivados Jono Jonaičio Zaberezinskio nutartyje, sprendžiant ginčą tarp Rietavo tijūno Martyno Viekavičiaus ir Upytės valsčiaus bajorų Ožakavičių (Mažeikavičių), paminėtas miestelis ir dvaras. Nors iš šio dokumento konteksto galima spėti, kad čia kalbama apie būsimą Pakruojo dvarą ir miestelį, pats vietovardis „Pakruojis" čia dar neminimas. Pažymėtina, kad tame 1531 m. įraše M. Viekavičiaus valdose įkurtas miestelis nurodomas jau kaip esantis – Trakų vaivadai bajorai skundžiasi, kad M. Viekavičius „jų žemes pasiėmė, dvarą ir miestelį [ten] įkūrė". Taigi pats miestelis įkurtas dar prieš 1531 m. (Vilimas D., Pastabos dėl Pakruojo įkūrimo datos, *Žiemgala*, 2005, nr. 2, p. 3–7).

Atskirai reiktų aptarti ir Pakruojo miestelio urbanistinę raidą. Jis XVII–XIX a. formavosi prie senojo kelio Linkuva–Šiauliai ašies – pagrindinės plačios Dvaro gatvės (dabar Vytauto Didžiojo g. 23/21–67/78), ŠR–PV kryptimi. Seniausiame žinomame Pakruojo parapijos 1812 m. žemėlapyje užfiksuota stačiakampė aikštė su prekybine eile (?), kurią kerta minėta pagrindinė gatvė (*LVIA*, f. 525, ap. 8, b. 1582, l. 9). Čia nuo seno rinkosi turgūs ir prekymečiai. Miestelio pakraštyje, ŠR gatvės gale, laukuose link dvaro XVII a. I pusėje iškilo parapinė bažnyčia, susiformavo bažnytinė valda, o štetlas su tankiu mediniu užstatymu XVIII–XIX a. susiformavo tarp šios gatvės ašies ir Kruojos upės, ŠV pusėje. XIX a. II pusėje susiformavo mies-

telio centrinės dalies užstatymas (Miškinis A., *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės*, Vilnius, 2007, kn. II, t. III, *Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai*, p. 14), pasiekęs XX a. Minėta gatvė PV ir ŠR galuose susiaurėjo (PV gale užbaigė siaura dabartinė Dariaus ir Girėno gatvė), į ją XX a. suėjo ar jas kirto siauresnės šalutinės gatvelės. Miestelis priskiriamas linijinio išplanavimo kategorijai, yra unikalus toks Žiemgalos lygumoje ir vertas įtraukti į NKVR. Tikriausiai tam įtakos turėjo Kuršo ir Žiemgalos Kunigaikštystės vokiškos miestų planavimo tradicijos (Pakruojį nuo 1766 m. valdė Kuršo kilmingos šeimos – Otto Ferdinando Miunsterio (1723–1785) ir nuo 1786 m. jo žento Teodoro Vilhelmo Roppo (1748–1824)) (Schroeders P., Nachrichten über Kurländer in Litauen, *Kurländische Ritterschaft*, München,1984, p. 27, 61; *Latvijos valstybės istorijos archyvas*, f. 640, ap. 3, b. 126, Tab. II. A, l. 5v). Panašiai XVII a. I pusėje planuotas Frydrichštatas (dabar Jaunjelgava) kairiajame Dauguvos krante. Pastarųjų metų nuolatiniai rekonstrukcijos darbai ardo šimtmečiais susiformavusią Pakruojo miesto struktūrą (pvz., tarybiniu laikotarpiu išgriauta gatvės išklotinė ties numeriais 35–41, 32–34, o dabar atsirado tuščia erdvė Dariaus ir Girėno gatvės sklype 17).

Atskiro išsamaus istorinio tyrimo apie Pakruojo žydų bendruomenę (atsiradimą, raidą) nėra. Pasak Algimanto Miškinio, žydų bendruomenė Pakruojyje pradėjo kurtis po 1709–1711 m. Didžiojo maro, o 1738 m. surašytos 35 jų šeimos. Pagausėjus žydų XVIII a. II pusėje (7–8 dešimtmečiais) tikriausiai vėlesnės (dabartinės) sinagogos vietoje iškilo pirmasis šios paskirties pastatas. Čia kalba, matyt, eina apie tą pačią vasarinę sinagogą. 1790 m. miestelyje buvo 37 šeimos (11 krikščionių ir 26 žydų) (Miškinis A., *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės*, Vilnius, 2007, kn. II, t. III: *Vakarų*

2 pav. Pakruojo miesto panorama iš ŠV XX a. pradžioje. LNM GRD, in. Nr. 113487 / 2850.

Fig. 2. A panorama of the city of Pakruojis, as seen from the NW in the early 20th century.

Lietuvos miestai ir miesteliai, p. 10–11). Tačiau šią informaciją galima patikslinti ir archyviniais duomenimis – 1775 m. (*LVIA*, f. 11, ap. 1, b. 1588 (SA–18167)), 1790 m. (*LVIA*, f. 11, ap. 1, b. 707 (SA–337)) padūmės tarifų surašymais ir 1847 m. statistika (*KRVA*, I–49, ap. 1, b. 1861, l. 113, 118). Žydų valdomų dūmų (sklypų su gyvenamais namais) 1738–1847 m. skaičius mažai kito – tarp 26–35, tačiau galima konstatuoti, kad nuo XVIII a. iki pat XIX a. pabaigos jie sudarė didžiumą Pakruojo miestelio gyventojų dalį.

Tikslesnę tiriamos žieminės sinagogos statybos datą pavyko aptikti KRVA. Antai 1848 m. sudarytame Kauno gubernijos žydų šiulių (mokyklų), sinagogų, kitų maldos namų ataskaitoje Pakruojyje minima esant po vieną medinę sinagogą ir šiulę (žieminę sinagogą), abi pastatytos 1802 m., kitų maldos namų nėra: „*žydų namų (dūmų) – 33, 1 sinagoga ir 1 mokykla (šiulė)*, pastatytos 1802 m., bet kokiu pagrindu – nėra duomenų“ (KRVA, I–49, ap. 1, b. 1861, l. 113, 118). Kyla klausimas, kaip vienu metu 1801–1802 m. galėjo būti statomi skirtingų stilių maldos namai: vasarinė sina-

3 pav. PV pamatai, latakas, duobė 1 šurfe 1. E. Vasiliausko nuotr.

Fig. 3. The SW foundation, a drainage channel, and pit 1 in test pit 1.

4 pav. Sinagogos PR sienos pamatai šurfe 4 iš PR. E. Vasiliausko nuotr.

Fig. 4. The foundation of the synagogue's SE wall in test pit 4, as seen from the SE.

goga – vėlyvo baroko, žieminė – klasicizmo? Istoriografijoje įsitvirtino vasarinės sinagogos data – 1801 m. (remiamasi vieninteliu publikuotu šaltiniu: „užrašas ant vidinių durų, vedančių į „*štibl*", dabar užimtą pradedamosios mokyklos, rodo tuos metus: – 5.161 pagal žydų skaičiavimą" (Lemchenas Ch., Pakruojaus medinė sinagoga, *Gimtasai kraštas*, 1938, nr. 2, p. 416), kurios neįmanoma patikrinti – nėra fotofiksacijos. Tai gali reikšti ne jos statybos datą, bet rekonstrukciją. Norint šį teiginį patvirtinti ar paneigti, reikia atlikti papildomus pastato istorinius (dvaro dokumentų), dendrochronologinius ir architektūrinius tyrimus. Tad labai tikėtina, kad vasarinė sinagoga iškilo ne 1801 m., bet apie 1775–1778 m. (architektūra panaši į Židikų, statytą 1778 m.). Žieminė sinagoga, statyta 1802 m., priskiriama klasicizmo stiliui, o štiblas – apie 1870 m., priskiriamas tradicinei architektūrai (būdingai gyvenamiesiems namams, panašus į išlikusį pastatą Dariaus ir Girėno g. 40; apie 10,16–10,2x6,85–7 m dydžio).

Pakruojo XVIII a. IV ketvirčio – XIX a. buvusių medinių sinagogų kompleksas – unikalus Lietuvos sinagogų objektas, kuriame persipynė keletas stilių – vėlyvasis barokas (išlikusi vasarinė, statyta apie 1778 m.), klasicizmas ir tradicinė architektūra, buvo ryškus miestovaizdžio akcentas, vienas Pakruojo panoramos

dominančių. Pasak pateikėjų, žieminė sinagoga nugriauta pokariu, tarp 1945–1950 m., štiblas – po 1970 m., o išlikusioje vasarinėje sinagogoje interjerai buvo sunaikinti įrengiant kino teatrą (restauruota 2017 m.).

Siekiant lokalizuoti šių pastatų struktūrų anomalijas, pirmiausia atlikti geofizikiniai tyrimai georadaru 720 m^2 plote. Tyrimus atliko UAB „GeoBaltic“. Jų metų aptiktos 2 anomalijos: štiblo aplinkoje, palei gatvę, 1,3–1,5 m gylyje, – spėjama nuotekų trasa (?), žieminės sinagogos vietoje, 50–90 cm gylyje, – keturkampio formos 7x7 m dydžio struktūra (siaurėjanti, krosnies arba rūsio liekanos?). Šią struktūrą verta ištirti archeologiškai. Ieškomų pastatų pamatų ir kitokių struktūrų nelokalizuota.

Atlikus geofizikinius tyrimus buvo vykdomi archeologiniai žvalgomieji tyrimai, siekiant lokalizuoti 2 pastatų vietas kasant 3x1 ir 4x1 m dydžio šurfus, orientuotus pagal vasarinės sinagogos sienų kryptis – 30–240° ir 340–120°.

Buvusios žieminės sinagogos vietoje 2020 m. iškasti 5 šurfai 1–4, 9. Nustatytas preliminarus buvusios žieminės sinagogos dydis – 16,3x13 m (ji buvo nežymiai mažesnė nei vasarinė sinagoga – 18,47x13,74 m), orientuota 30–240° ir 340–120°. Tyrimų metu pavyko aptikti Š kampą, o V kampinis akmuo, tikėtina, kyšo paviršiuje ir yra išjudintas iš pirminės padėties. Atstumas nuo vasarinės sinagogos į PV siekė 16,3 m, jos kartu su štiblu sudarė U raidės formos kiemą, kuris iš PR pusės buvo atitvertas medine statinių tvora (XX a. 4 dešimtmečio ikonografija). Pamatai atidengti įvairiame gylyje (H_{abs} 63,99–64,10–64,38 m), buvo 80 cm pločio, mūryti iš neskaldytų įvairaus dydžio lauko akmenų (17x16, 26x19, 61x35, 40x23, 14x12, 16x16, 22x20, 55x50, 17x15, 22x14, 25x15, 16x12, 24x14, 27x16 cm dydžio), rišti kalkių skiediniu (3 pav.). Jie išlikę įvairiai,

5 pav. Plokštinių koklių fragmentai, geležinės kaltinės vinys (XIX a. – XX a. pradžia) iš šurfo 4, virš grindinio. E. Vasiliausko nuotr.

Fig. 5. Panel stove tile fragments and forged iron nails (19th – early 20th century) from above the paving in test pit 4.

6 pav. Metalinio skustuvo dalis. E. Vasiliausko nuotr.

Fig. 6. Part of a metal razor.

7 pav. Šurfe 1 atidengti sinagogos ŠV pamatai ir XVII–XVIII a. kultūrinis sluoksnis. E. Vasiliausko nuotr.

Fig. 7. The synagogue's NW foundation and the 17th–18th-century cultural layer unearthed in test pit 1.

0 5 cm

8 pav. Žiesto puodo šukės (XVII–XVIII a.) iš šurfo 2 duobės 50–80 cm gylio. E. Vasiliausko nuotr.

Fig. 8. Sherds of thrown pottery (17th–18th centuries) from a 50–80 cm deep pit in test pit 2.

0 5 cm

9 pav. XVIII a. plokštinio koklio dalis. E. Vasiliausko nuotr.

Fig. 9. Part of an 18th-century panel stove tile.

labiausiai apardyti ŠV (apie 1970–1980 m.?) atliekant Kruojos upės šlaito tvarkymo darbus) ir iš dalies ŠR dalyje (įrengiant rūsį). Šurfe 4 fiksuotas pamatų plotis – 77 cm, „pagalvės" – 88–92 cm, aukštis – 37 cm. PR pusėje prie pamatų aptiktas akmenų (19x18, 18x14, 10x7, 11x8, 19x15, 12x6 cm dydžio) grindinys – nuogrinda (plotis nenustatytas) (4 pav.), virš jo surinkta XIX a. II pusės – XX a. pradžios geležinių fabrikinių vinių ir plokštinių neglazūruotų koklių fragmentų. Šurfe 2, į PV nuo pamatų, 1,5 m atstumu, link vasarinės sinagogos, atidengtas latakas (?), apdėtas akmenimis (25x24, 15x10, 17x14, 16x15 cm dydžio), ėjęs PR–ŠV kryptimi – link Kruojos upės. Jo pjūvis – U raidės formos, turinį sudarė pilka žemė, maišyta su moliu, o dugne fiksuotas suplautas smėlio sluoksnis. Šurfe 3 ŠR–R pusėje aptikta betoninio rūsio perdanga (tarybiniu laikotarpiu ten buvo rajono kooperatyvų sąjungos sandėlis, kur laikytas limonadas, alus ir kita), kurio įrengimo laikas kol kas nenustatytas. Uždara laiptų iškiša ŠV pusėje (fiksuota planuose ir nuotraukose) neaptikta. Archeologinių tyrimų metu 2020 m. tiksliau datuojančios statybinės medžiagos (išskyrus keletą XIX a. – XX a. pradžios geležinių kaltinių, fabrikinių vinių, langų užrakto detalę, plokštinių nedekoruotų koklių fragmentų) (5 pav.), kitų radinių (6 pav.) neaptikta.

Šurfuose 1, 2, 4 įvairiame 44–70 cm gylyje nuo dabartinio žemės paviršiaus aptiktas nesuardytas 32–65 cm storio XVII–XVIII a. datuojamas kultūrinis sluoksnis (7 pav.) su degėsiais, radiniais (žiesta kaimiška, oksidacine neglazūruota ir glazūruota plonasiene keramika (8 pav.), puodyninių ir dubeninių, neglazūruotų plokštinių koklių fragmentais (9 pav.), gyvūnų kaulais, tiksliau nenustatyta XVII a. moneta ir kita), struktūromis – ūkine duobe, pastato (?) vieta. Tai Pakruojo senojo miesto sluoksnis, patvirtinantis užstatymą šioje miesto dalyje (greta apie 1778 m. iškilusios vasarinės sinagogos), prie Kruojos upės šlaito, iki pastatant žieminę sinagogą XIX a. pradžioje. Ateityje reikėtų patikslinti Pakruojo senojo miesto vietos kultūrinio sluoksnio išplitimą.

Buvusio štiblo aplinkoje 2020 m. iškasti 4 šurfai 5–8. Vykdytų tyrimų metu nei georadaru, nei destrukciniais kasinėjimų metodais nepavyko aptikti jo liekanų. Tikėtina, kad jos (pamatai) sunaikintos po 1970 m. nugriovus buvusioje Eimučio gatvėje (dabar Kranto) medinį užstatymą ir vėliau atliekant Kruojos upės šlaito tvarkymo darbus. Ar štiblo liekanos visiškai sunaikintos XX a. 8 dešimtmetyje, galima atsakyti atlikus papildomus archeologinius tyrimus (gal net atidengus visą plotą).

Tikslinga tirtą sklypą (Kranto g. 8 aplinka) įtraukti į NKVR, kaip vertingąsias savybes įra-

šant Pakruojo senojo miesto XVII–XVIII a. datuojamą kultūrinį sluoksnį bei XIX a. pradžioje statytos buvusios žieminės sinagogos liekanas – pamatus, grindinius. Radiniai saugoti perduoti į ŠAM.

The Pakruojis Synagogue Complex

In 2020, a geophysical (georadar) survey (720 m^2) and a field evaluation (9 test pits totalling 33.65 m^2) were conducted at the site of former Jewish heritage objects (the Winter Synagogue and the Shtibl (Tailors' Synagogue)) at Kranto St. 8 in the city of Pakruojis (Figs. 1, 2). Sterile soil: brown clay with dolomite detritus was reached at various depths of 12–134 cm.

The Winter Synagogue, built in 1802, is ascribable to the Classicism style, the Shtibl, built circa 1870, to traditional architecture (characteristic of residential homes). This Pakruojis complex of former wooden synagogues from the last quarter of the 18th–19th centuries is a unique Lithuanian synagogue object, in which several styles are intertwined: Late Baroque (which survives in the Summer Synagogue built circa 1778), Classicism, and traditional architecture, and was a clear accent of the cityscape, one of the dominant features of the Pakruojis panorama. According to the accounts, the Winter Synagogue was demolished after the war in 1945–1950, the Shtibl after 1970, and the interior of the surviving Summer Synagogue was destroyed, making way for a cinema (but restored in 2017).

Two anomalies were discovered during the geophysical investigation: a suspected drainage course at the Shtibl site and a 7x7 m square structure (the remains of a stove or cellar (?)) at the Winter Synagogue site. No foundation for the buildings being sought or any other structure was identified.

The former Winter Synagogue was preliminarily determined to be 16.3x13 m (as it was slightly smaller than the Summer Synagogue, which is 18.47x13.74 m), and to be oriented 30°–240° and 340°–120°. It was 16.3 m to the SW of the Summer Synagogue, which together with the Shtibl (10.16–10.80x6.85–7 m) formed a U-shaped courtyard, which was enclosed on the SE side by a wooden picket fence (based on 1930s iconography). The 80 cm wide foundation was created using whole fieldstones bound with lime mortar (Fig. 3). The state of their survival varies, the NW and parts of the NE sides having been demolished the most. Stone paving – an apron was discovered near the foundation on the SE side (Fig. 4). The archaeological investigation yielded several hand-forged and factory iron nails, part of a window latch, and fragments of undecorated panel stove tiles (Figs. 5, 6).

Test pits 1, 2, and 4 revealed an undisturbed 32–65 cm thick, 17th–18th-century cultural layer (Fig. 7) with finds (Figs. 8, 9), charcoal, and structures: a storage pit and a building (?) site. This is a layer from Pakruojis Old Town and attests to its development in this part of the city (beside the Summer Synagogue that appeared circa 1778), prior to the construction of the Winter Synagogue in the early 19th century.

4 test pits were excavated in the vicinity of the Shtibl. Both the georadar and the destructive digging methods failed to locate its remains.